

Afscheidsrede
prof. dr.

Evert van der Zweerde

Democratie voor
half-gevorderden
Crises en mogelijke
oplossingen

**RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS**

Radboud Universiteit
Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen

Evert van der Zweerde (b. 1958) studeerde Filosofie en Russische taal & cultuur in Nijmegen, Moskou en Fribourg. In 1994 promoveerde hij met een proefschrift over filosofiegeschiedenis in de voormalige Sovjet-Unie. Sindsdien werkte hij als universitair docent en hoogleraar aan de Radboud Universiteit, waarbij hij participeerde in meerdere interdisciplinaire onderzoekspromen rond "democratie". Zijn academische publicaties over democratie, ideologie en *civil society* (en daarnaast over filosofie in Rusland) werden in meerdere talen geschreven en vertaald.

Democratie "zoals we die kennen" staat, zo horen we allerwegen, wereldwijd onder druk en wordt bedreigd. Dit leidt vaak tot een defensieve reflex: behouden wat we hebben en ons dierbaar is. Tegelijk horen we al tientallen jaren dat "de" democratie tekortschiet, voelen mensen zich niet gehoord en lijkt gemeenteraadslid een gevaarlijk beroep te worden. Democratie moet hervormd worden! Maar maakt experimenteren haar niet juist kwetsbaar? Om uit dit dilemma te geraken moeten we twee belangrijke denkstappen doen: inzien dat "democratie" niet een zelfstandig ding is, maar onderdeel van de liberaal-democratische rechtsstaat, en onderscheid maken tussen de crises die bij democratie horen en de meer systemische crisis die democratie momenteel doormaakt. Zetten we die stappen, dan kunnen we ontsnappen aan fatalisme, opteren voor meer en, vooral, betere democratie, en kiezen uit de talloze voorstellen tot verbetering die al gedaan zijn.

DEMOCRATIE VOOR HALF-GEVORDERDEN
CRISES EN MOGELIJKE OPLOSSINGEN

Democratie voor half-gevorderden

Crises en mogelijke oplossingen

Rede uitgesproken bij het afscheid als hoogleraar Politieke Filosofie aan de Faculteit der Filosofie, Theologie en Religiewetenschappen van de Radboud Universiteit op vrijdag 20 februari 2026.

door prof. dr. Evert van der Zweerde

Democratie voor half-gevorderden
Crises en mogelijke oplossingen

Uitgegeven door RADBOUD UNIVERSITY PRESS
Postbus 9100, 6500 HA Nijmegen
www.radbouduniversitypress.nl | radbouduniversitypress@ru.nl

Deze publicatie maakt deel uit van de series Redes en Oraties.

Fotografie: Ramon Tjan
Omslag: naar ontwerp van Textcetera
Print en distributie: Pumbo.nl

ISBN: 9789465152875
Gratis te downloaden op: www.radbouduniversitypress.nl

© 2026 Evert van der Zweerde

RADBOUD
UNIVERSITY
PRESS

Dit is een Open Access boek gepubliceerd onder de termen van de Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 4.0 Internationaal (CC BY-NC-ND 4.0). De gebruiker dient de maker van het werk te vermelden, een link naar de licentie te plaatsen en aan te geven of het werk veranderd is. De gebruiker mag dat op redelijke wijze doen, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat de licentiegever instemt met het werk of het gebruik van het werk. Gebruik voor commerciële doeleinden is onder deze licentie niet toegestaan. De gebruiker mag geen juridische voorwaarden of technologische voorzieningen toepassen die anderen er juridisch in beperken om iets te doen wat de licentie toestaat. Men mag het veranderde materiaal niet verspreiden als men het werk heeft geremixt, veranderd, of op het werk heeft voortgebouwd.

1. Voorwoord

Welkom allemaal! Het is mij 'n grote eer om hier te mogen staan, wellicht voor het laatst, en deze goedgevulde aula toe te spreken. Die toespraak zal hoofdzakelijk bestaan uit een laatste college dat voor velen herkenbare punten zal bevatten en anderen hopelijk tot nadenken aanzet. De uitdaging is om iets te zeggen dat enerzijds voor voormalige studenten geen herhaling vormt, anderzijds voor vakgenoten de moeite waard is, en dat derderzijds voor dit hele publiek interessant is. 'n Publiek dat vast nadenkt over "democratie", zich de laatste jaren de nodige zorgen gemaakt zal hebben en wellicht hoopt op 'n verlossend woord. Die laatste hoop wil ik graag meteen de grond inboren: voor verlossing moet je in de kerk of de moskee zijn, niet bij de politiek filosofen.¹

Om niet straks in tijdnood te komen begin ik met het dankwoord. Dank aan de Radboud-universiteit die mij in staat gesteld heeft een fors deel van mijn leven te wijden aan onderwijs en onderzoek. Dank aan rectoren – Fons Plasschaert, Bas Kortmann, Theo Engelen – en collegevoorzitters, en aan de decanen van wat nu de faculteit FTR is – Machiel Karskens, Hans Thijssen, Christoph Lüthy, Heleen Murre-van den Berg, Bert van den Brink. Dank aan de opeenvolgende afdelingsvoorzitters – dezelfde Machiel Karskens, Jean-Pierre Wils, Tamar Sharon, Vivienne Matthies-Boon – die mij op cruciale momenten gesteund hebben. Het is 'n cliché, maar het betekende meer dan jullie beseffen.

Dank aan de vele personeelsleden die zich, of je ze nu ondersteunend of niet-wetenschappelijk noemt, altijd wat achtergesteld voelen: weet dat je onmisbaar bent en weet dat wij academici dat heel goed weten, maar niet vaak genoeg laten weten. Dank aan de vele fijne collega's, binnen de afdeling, inmiddels de meest diverse en creatieve ter wereld, maar ook daarbuiten en aan andere faculteiten, met wie ik met veel plezier heb samengewerkt – ik hoop dat het genoeg wederzijds was. Dank aan alle promotoren en promovendi, binnen en buiten, die ik heb mogen begeleiden in hun academische groeitraject; 'n enkeling is daar nog mee bezig en ook dat is weer 'n feest. Dank aan de vele lichten studenten die ik in de afgelopen bijna veertig jaar geprobeerd heb iets bij te brengen van waar het wat mij betreft in de filosofie, meer precies politieke filosofie over gaat – vandaag krijgen jullie je laatste lesje.

Dank, op meer persoonlijk vlak, aan studiegenoten, vrienden en bevriende collega's: jullie weten hopelijk hoe belangrijk je voor mij bent en blijft. Dank, ten slotte, aan mijn lieve dochters Judith en Tanja die hier vermoedelijk voor het laatst op de eerste rij zitten, aan mijn ex-partners Vera en Godelief die het mij mogelijk gemaakt hebben me te storten op dat wat ik kennelijk als mijn werk beschouwde en die me ook op momenten van wanhoop

¹ Uiteraard hebben filosofen als Epicurus betoogd dat filosofie verlossing of troost kan bieden, maar dit gaat meestal gepaard met een terugtrekkende beweging, weg van de *polis* met al dan niet democratische *politiek*.

en vertwijfeling gesteund hebben, en dank aan mijn huidige vrouw Elvira die 'n vent durft te accepteren die na zijn pensionering ècht aan het werk wil.

Dank dus aan jullie allen en ook aan hen die nu denken dat ik hen vergeet.

2. Inleiding

Dat was het leuke gedeelte, want vanaf nu gaat het over democratie. Al meldt dat 'een presentatie van 45 minuten [...] gemiddeld ongeveer 5.850 tot 6.300 woorden [bevat].'² Dit zijn er 6000, dus dat moet lukken --- ik kannunatuurlijkheelsnelgaanpratenmaardanbenik-jullievrijwelonmiddelijkallemalkwijt. Allerwegen en al enkele decennialang horen we dat "de" of "onze" democratie onder druk staat, radicaal hervormd moet worden, in 'n diepe crisis verkeert of zelfs op sterven na dood is, dat er voor het eerst meer autocratieën op de wereld zijn dan democratieën, dat de EU democratisch gezien tekortschiet, en ga zo maar door. Ik ga proberen daar vandaag wat verstandige dingen over te zeggen en jullie, toehoorders en later lezers, iets te leren, en wel op hoog niveau, immers leren op hoog niveau is wat hoogleraren doen. Alle filosofen moeten begrippen verhelderen, kritische vragen stellen en scherpe onderscheidingen maken. Politiek-filosofen moeten daarenboven ook zelf politiek denken: oog hebben voor de politieke dimensie van niet alleen dat waarover ze spreken, maar ook van dat spreken zelf. Sommigen noemen dat de polemische dimensie, maar er is net zo goed een irenische dimensie, waarbij niet toevallig de meeste mensen het woord "polemisch" wel kennen, maar "irenisch" niet.

Ik beperk me tot drie bewegingen. De eerste gaat over de vraag wat "politiek" is en ook waarom het er überhaupt is en niet gewoon niet. De tweede betreft het politieke bestel waar "wij", burgers van Nederland en andere lidstaten van de Europese Unie, mee te maken hebben, te weten de liberaal-democratische rechtsstaat [vanaf nu: LDRS]. Het laatste deel gaat in op enkele problemen waarmee "wij" momenteel geconfronteerd worden wanneer het over democratie gaat. Daarbij zal ik ook wat suggesties doen. Bij alle drie de delen is wat ik er over ga zeggen zelf niet politiek-neutraal: soms zal ik expliciet alternatieve posities benoemen en afwijzen, soms zal dat voor de goede verstaander blijven.

Tot besluit van deze inleiding drie opmerkingen. Van meerdere kanten hoorde ik dat de titel van dit verhaal, "Democratie voor half-gevorderden" leuk of spannend gevonden werd. Ze is ontleend aan de wereld van de cursussen. Zo heb ik bij salsa-les noodgedwongen een stap terug moeten zetten, van Midden-1 naar Beginners-2. In taalcursus-termen: van B1 naar A2. Maar ik houd vol, Elvira! Op naar Midden-2! *Luctor et emergo*! Gaat het over democratie dan bedoel ik drie dingen. Ten eerste: de oudste archeologisch naspeurbare vormen ervan date-

² Ongevraagd advies gekregen op 18/03/2026.

ren van zo'n slordige drieduizend jaar geleden, ruim voor het fameuze Athene. Indien we aannemen dat de mensheid nog minstens drieduizend jaar zal bestaan, dan zijn we ongeveer halverwege en hebben we veel geleerd en geprobeerd, maar ook heel veel nog niet. Ten tweede: de meeste mensen die participeren in samenlevingen met 'n min of meer democratisch bestel, zoals de Nederlandse, hebben wel enig idee van hoe dat in elkaar zit, maar blijven vaak steken op net iets meer dan beginnersniveau. Weinigen maken de cursus af, tevreden als ze zijn met wat basisregels rond verkiezingen, die ze dan aanvullen met heftige gebaren waarbij ze hetzij hun wijsvinger en voorhoofd, hetzij hun middelvinger gebruiken, dan wel de handen ten hemel heffen. Zoiets als A2 Italiaans. Ten derde: we kunnen, wanneer het over democratie gaat, nooit meer dan half-gevoerd zijn, omdat democratie niet gaat over lesstof, maar over iets dat telkens opnieuw ter plekke uitgevonden en uitgeprobeerd moet worden. *Democratie gaat niet over iets objectief weet- en leerbaars.*

Het tweede punt vertrekt vanuit Immanuel Kant, die in "Zum ewigen Frieden" (1795) onderscheidde tussen wat je *real best* en *second best* zou kunnen noemen. Hoewel *echte* vrede alleen in het graf te vinden is, wil de menselijke rede harmonie en vrede en is in die zin intrinsiek irenisch: een wereldrepubliek zou de enige werkelijke oplossing zijn. In de praktijk moeten we het volgens Kant doen met 'een bestaande en steeds expanderende *bond* die de oorlog afweert, ondanks het voortdurend gevaar dat die [rechtsschuwe, vijandige] neiging tot een uitbarsting komt.'³ De 21^e E biedt wat dat betreft een *reality check*: de afgelopen decennia is deze "oorlog afwerende bond" gekrompen en de prettige illusie dat de wereld vrijwillig steeds vreedzamer en rechtvaardiger zou worden moet vervangen worden door actieve strijd. Dat impliceert een belangrijke correctie op het idee van een redelijke of rationele ordening: politieke filosofie moet mijns inziens, *pace* Habermas en Rawls, actief en expliciet ruimte maken voor het niet-rationele, voor contingentie, tegenspraak, conflict, paradox, passie, niet alleen omdat die er altijd zullen zijn, maar vooral omdat ze *zelf constitutief zijn voor het politieke leven van mensen*.

Het derde punt betreft het klassieke onderscheid tussen theorie en praktijk. Dat hetgeen ik hier aan het doen ben pure theorie is, zal duidelijk zijn. Ik doe mijn best om als begrippeboer bij mijn eigen leest te blijven, uiteraard wel empirisch en historisch geïnformeerd. Eén van mijn centrale stellingen is dat politiek, en dus democratie, mensenwerk is, en dus niet het werk van God, Natuur, Rede, enz., en ook niet van "de Mens" of "de mensheid" maar van mensen in hun meervoudigheid. Maar het is ook *mensenwerk*: ik denk dat we bij "praktijk" onderscheid moeten maken tussen *doen* en *maken*, grofweg Hannah Arendts *action* en *work*, en dat maken, met name van wetten en instituties, belangrijker is dan veel politiek filosofen denken. In zowel het Nederlands als het Engels heeft een spraakverschuiving plaatsgevonden van een beslissing *nemen* naar een beslissing *maken* [to *take* => to *make* a decision], maar daar worden twee verschillende zaken in elkaar geschoven: het *nemen* van een beslissing is net als het *geven* of *stellen* van een wet een vorm van handelen, terwijl de *inhoud* van

³ Immanuel Kant, *Naar de eeuwige vrede* (Amsterdam: Boom, 2004), blz. 77-78.

de beslissing of de wet *maakwerk* en “handwerk” is. De producten van dat werk stofferen onze sociale, politieke en economische werkelijkheid, zijn daarin *objectief*. Maar ze zijn ook, zoals elk maaksel, aan slijtage onderhevig en ze kunnen, zoals elk maaksel, voor andere doeleinden ingezet worden dan waarvoor ze bedoeld waren: zoals je met een *Bahco* prima een moord kunt plegen, zo kun je politieke tegenstanders uitschakelen met een wet die buitenlandse financiering verbiedt. Zoals alle menselijke activiteiten, kan ook politieke *poïësis*, net als politieke *praxis* en politieke *theorie*, uit de bocht vliegen. *Democratie gaat niet alleen over handelen, praten en actie, maar ook over theorievorming en denken en ook over maken.*

Om scheve gezichten voor te zijn: ik zal in wat nu volgt een drietal thema's, die voor het onderwerp van dit college zonder enige twijfel van belang zijn, slechts marginaal bespreken: waarheid, macht en vrijheid. Omdat het soms beter is bijna niets te zeggen dan zoveel mogelijk (maar nog altijd te weinig), beperk ik me tot drie zinnen. Waarheid, zowel in de zin van overeenstemming met de feiten als in de zin van consistentie van standpunten en redeneringen, is in iedere vorm van politiek, ook democratische, altijd en overal aan de orde, maar vaker niet dan wel op beslissende wijze: bepalender is vaak wat het onderwerp is waarover beslist moet worden, welke “opties” serieus op tafel liggen en, *last but not least*, wie of wat beslist hoe en door wie waarover en wanneer beslist moet worden. Dat gaat over macht: macht is een relatie, geen ding, maar machtsrelaties zijn zelden symmetrisch en ze zijn altijd politiek in de precieze zin dat ze onderwerp van zowel conflict als eendracht kunnen zijn. Democratie behelst een poging om machtsrelaties in een samenleving zo flexibel mogelijk te maken en om leden van die samenleving – met vaak sterk uiteenlopend succes – te laten participeren in de bepaling van die machtsrelaties. Zowel met betrekking tot waarheid als met betrekking tot macht moet daarbij vrijheid verondersteld worden (zonder “bewezen” te kunnen worden) wil politiek überhaupt een zinvolle bezigheid zijn: mensen *kunnen* zich, individueel of als groep, vrij verhouden tot zichzelf en tot elkaar, tot waarheidsclaims en autoriteiten, tot meningen en feiten, tot machtsverhoudingen van welke aard dan ook. Dat dat niet altijd gemakkelijk is, is zeker een feit, maar geen tegenargument.

Nog een technisch puntje: ik probeer de meerduidelijkheid van het woord “stem” op te heffen door te onderscheiden tussen je stem [*vox*] laten horen (resp. gehoord worden, waarbij wie zwijgt geacht wordt *toe* te stemmen), voor of tegen iets of iemand stemmen [*votum*], en met je stem iets blokkeren [*veto*] – wat het tegenovergestelde van *instemming* is.

3. Politiek

Ik begin met enkele “metafysische” aannames die voor mij geen dogmatische vooronderstellingen of diepe wezensinzichten zijn, maar hypothetische uitgangspunten of werkbare startpunten voor politieke filosofie. Voor vakgenoten: ik neem hier uitdrukkelijk een standpunt in en zet mij af tegen andere posities. De wereld die wij, mensen, niet

slechts bewonen, maar, samen met andere levende en niet-levende wezens, *zijn*, bestaat uit een onafzienbare veelheid van eindige zijnden (de vraag of er ook oneindige zijnden zijn blijft daarbij onbeantwoord). Onder die eindige zijnden vallen onder meer mensen en dieren, hemellichamen en boeken (heel veel boeken!), instituties en wetten, theorieën en afscheidsredes. Al die zijnden zijn eindig in lichamelijke en tijdelijke zin, maar ook in capaciteiten, en ze verhouden zich tot elkaar op een veelheid van wijzen. Wanneer ik een appel uit de fruitmand pak, dan bind ik de strijd aan met de weerbarstige schil en vernietig de appel, maak deze tot deel van mijn eindige lichamelijkheid; ik zal die strijd winnen tot het moment waarop al mijn tanden uitgevallen zijn en ik enkel nog vanillevla kan eten. Enige tijd daarna groeit er uit het laatste appelpitje misschien in mijn overleden maag een boom waaraan, weer wat later, breed grijnzende appels groeien. Strijd, conflict, *polemos*. Maar snijd ik mijn appel in stukjes, ga ik op de bank zitten en nestelt mijn kat zich op mijn schoot, dan is er sprake van samenwerking, consensus, *irènè* – vooral aan de kant van de kat natuurlijk, want *mijn* gemoed wordt verscheurd door *innerlijke* strijd: kan ik me deze pauze wel permitteren? Moet ik niet aan mijn afscheidsrede schrijven? Maar hé, wat nou als ik dit als voorbeeld gebruik? Win-win-win-win: tevreden kat, broodnodige pauze, 'n shot fructose en weer 'n paar regels tekst! Maar als ik zo doorga dan blijf ik niet binnen de 6000 woorden, dus gauw terug naar het onderwerp.

Mijn algemene uitgangspunt: *elk* van die talloze eindige zijnden kan zich, in principe, met *elk* ander van die talloze eindige zijnden *zowel* in een verhouding van conflict als in een verhouding van eendracht bevinden of begeven en/of het onderwerp van een verhouding van conflict of eendracht zijn, van een verkiezingsuitslag in Georgia tot het water in de Eufraat. Belangrijk: 1. het ligt nooit vast, hooguit tijdelijk, *wat* de verhouding in kwestie is; 2. de *bepaling* van de verhouding komt soms van beide kanten tegelijk – harmonie –, maar wordt vaker eenzijdig geïnitieerd; 3. *iedere* verhouding tussen eindige zijnden is zelf ook eindig en daarmee ook veranderlijk, in dubbele betekenis: ze kan veranderen, maar kan ook veranderd worden. Actieve verandering van eindige verhoudingen is altijd mogelijk, maar omdat iedere verhouding per definitie minstens twee eindige zijnden betreft, is eenzijdige bepaling of verandering van de verhouding zeldzaam: zelfs de verhouding van een mens, zoals een ouder of bezitter, tot een schijnbaar machteloos en weerloos wezen, zoals een baby of een huiskat, wordt mede bepaald door de bewegingen en geluiden van huisdier of baby, door de compassie die in de ouder of bezitter gewekt wordt, enz. Actieve verandering, waaronder verzet, is dus altijd mogelijk, maar zelden eenvoudig en vergt vaak Arendtiaans “acting in concert” wat weer eendracht veronderstelt.

Aldus is, om dichterbij huis te komen, conflict (één van de mogelijke verhoudingen) altijd mogelijk, maar eendracht is dat evenzeer en dus is geen van beiden noodzakelijk of onafwendbaar. Nog dichterbij huis: Trump gaat ééenzijdig een conflict met de EU aan en binnen de EU ontstaat onenigheid over hoe daarop te reageren. Lidstaten *kunnen*, maar *hoeven* niet te stranden op de weerstand van hen die denken dat hun boterham aan de andere kant van de Atlantische Oceaan gesmeerd wordt. Ieder conflict kan vreedzaam opgelost

worden en over elke zaak kunnen mensen in conflict komen. Dit impliceert dat, in principe, een situatie zonder 'n enkel conflict net zo denkbaar is als een situatie van alleen maar conflict. Toch zou 'n situatie zonder enig conflict niet hetzelfde zijn als Kants ideale vrede, omdat de *mogelijkheid* van conflict altijd aanwezig blijft en wel beheerst, maar niet uitgesloten kan worden. Deze permanente alomtegenwoordigheid van de mogelijkheid van zowel conflict (strijd, wedijver, polarisatie, onenigheid, opstand, oorlog, *polemos*) als eendracht (samenwerking, toenadering, consensus, solidariteit, compromis, vrede, *irènè*) noem ik "het politieke". Bij al wat menselijk is zijn beide dimensies, de polemische en de irenische, altijd aanwezig. Dat geldt ook voor deze woorden: ik zie sommigen glimmen van instemming, terwijl anderen zichtbaar denken "moet het nou altijd over conflict gaan?" – dat contrast is de onuitroeibaarheid van de mogelijkheid van conflict.

In het verlengde van dit begrip van het politieke begrijp ik "politiek" als de totaliteit van wijzen van omgaan met "het politieke". Conflict en eendracht zijn daarin beide belangrijk en constitutief. Denk, bijvoorbeeld, aan de bekende "wij" – "zij" tegenstelling die volgens sommigen – Carl Schmitt voorop – de kern van het politieke vormt: zelfs al zou 'n bepaalde populatie restloos verdeeld zijn in twee groepen die tegenover elkaar staan (polarisatie, burgeroorlog), wat in die radicale vorm onwaarschijnlijk is, dan nog moet er binnen "wij" en binnen "zij" sprake zijn van op z'n minst welbegrepen gedeeld eigenbelang – vaak zal de eendracht zelfs veel groter zijn, bijvoorbeeld door een gedeelde identiteit en een gemeenschappelijke vijand. Om misverstand te voorkomen: "identiteit" is nooit iets dat gegeven is en derhalve ook niet iets dat gezocht of gevonden kan worden. Deze of gene mens zijn is een permanent proces, een levenstaak die eenieder genoodzaakt is zelf vorm te geven. Wanneer we het over mensen hebben, dan is "eindig zijnde" daarom niet zonder meer synoniem met "individu" of "subject": mensen zijn juist typisch "dividu", gedreven door tegenstrijdige motieven, genoodzaakt spontane reacties, bijvoorbeeld angst, te beheersen of juist ruimte te geven, een door de diëtiste aanbevolen "regime" [!] vol te houden, enzovoort. Anders gezegd: ook *binnen* een mens zijn "verdeeldheid" en "het politieke" volop aan de orde en dus bestaat ook *binnen* ieder mens "politiek". Individueel subject zijn is zeker 'n menselijke bestaanswijze, maar is het resultaat van opvoeding, disciplineren, ideologie, zelfbeheersing, levenskunst. Onder hedendaagse condities is dat bovendien ieders eigen verantwoordelijkheid.

Een van de consequenties van deze definitie van "politiek" is een contrast tussen twee filosofische disciplines die soms met elkaar geïdentificeerd worden, nl. ethiek en politieke filosofie, en markeert daarmee ook een contrast tussen twee vormen van normativiteit. Ethiek kan opgevat worden als de vraag naar het goede leven of als de vraag naar het goede handelen in een gegeven situatie: wat moet *ik* doen of wat moeten *wij* doen? Het antwoord kan zijn dat het handelen in overeenstemming moet zijn met het individuele geweten of met de universele rede, dat het moet aansluiten bij de heersende normen of dat het juist "authentiek" moet zijn, dat het zich moet richten op het grootste nut voor het grootste aantal mensen (eventueel ook andere levende wezens), of dat het erop gericht moet zijn een

deugdelijk mens te zijn. Elk antwoord op die vraag is in principe universeel: ook al kan de uiteindelijke inhoud verschillen, het criterium zou voor allen hetzelfde moeten zijn.

Dit geldt ook voor politieke filosofie, maar de centrale vraag daar is niet “wat de beste politieke besluiten zijn”, maar *wat de optimale manier is om met het politieke om te gaan*. Eén van de mogelijke antwoorden op die vraag is: “Het dwingend opleggen, indien mogelijk, van het eigen standpunt” onder gelijktijdige onderdrukking van alle mogelijke andere standpunten. Een alternatief antwoord: “Het zoveel mogelijk laten uitwoeden van het conflict-potentieel” teneinde idealiter het politieke zelf achter ons te laten. Tussentijdse antwoorden zijn “Het streven naar een bij voorkeur rationele consensus, op hoofdpunten, van zoveel mogelijk leden van de samenleving (of hun vertegenwoordigers)” en dan bij voorkeur op basis van een voorafgaande, open discussie waarin participanten hun standpunten met argumenten kunnen onderbouwen, en, als vierde optie: “Het streven naar democratische omgangsvormen die enerzijds kanaliserend werken, maar anderzijds maximaal ruimte laten aan vele conflicterende posities,” zodanig dat de in een gegeven samenleving levende tegenstellingen zoveel en zo vaak mogelijk politiek vertaald worden. Uiteraard zijn er tussen deze vier benaderingen tussenposities.

Het “links-Schmittiaanse” standpunt dat ik zelf inneem viseert een situatie waarin binnen de samenleving bestaande tegenstellingen, op welk vlak dan ook, zoveel mogelijk en zo expliciet mogelijk in de politieke arena ingebracht worden (en dus niet een sluimerend of woekerend bestaan gaan leiden), en daartoe zo nodig ook worden uitgenodigd, eventueel uitgedaagd, maar binnen de grenzen van een “democratisch ethos” dat inhoudt: de erkenning van de legitimiteit van andere standpunten, anderen laten uitspreken (of anderszins “zich laten uit-uiten”: het niet verwijderen van zojuist geplakte posters of het niet onderbreken van een protestlied vallen hier ook onder) en “actief afzien van geweld” (met de kanttekening dat over de kwestie *wat* “geweld” is binnen een samenleving tegenstellingen kunnen bestaan: zijn “bekladden” van overheidsgebouwen, aan een lantaarnpaal ophangen van een dood varken, blokkeren van een snelweg of met muziek een tegenstander het spreken bemoeilijken altijd en overal vormen van geweld?).

Daarbij kan vertaling van standpunten in zo rationeel mogelijke deliberatie geen dwingende regel zijn, omdat dat niet alleen een bepaald niveau van opleiding en taalbeheersing veronderstelt, maar ook een “rustige distantie” vereist waarvoor het bij politieke strijd vaak te vroeg is. Ook, wellicht belangrijker, is dat de strijd in de politieke arena wel gericht moet zijn op gedeelde acceptatie van de uitkomsten, maar niet op eensgezindheid of consensus. Hier stuiten we op het grootste verschil tussen ethische en politiek-filosofische normativiteit: het goede is *niet* dat waar we in principe allemaal op uit komen, mits we lang en gewetensvol en rationeel genoeg nadenken, maar is dat wat het meest recht doet aan veelheid en verschil, en dus aan bestaande en nieuwe strijd, zonder uit te monden in geweld. Democratische politiek is niet een vorm van het goede leven in morele of ethische zin, maar een goede vorm van politiek leven.

Veel vormen van politiek zijn gericht op inperking of beheersing van de mogelijkheid van conflict: denk aan wapenwetgeving of verkiezingen, maar ook aan eigendomsrecht en G1000. We zijn vaak geneigd conflict als het probleem te zien en harmonie en eendracht als het doel, maar moeten inzien dat eendracht van een bepaalde groep vaak juist ook de bron van conflict is. Veel filosofen hebben gespeculeerd over 'n situatie waarin we dat allemaal al dan niet definitief achter ons zouden kunnen laten. Die gevaarlijke illusie betekent het einde van politiek en daarmee ook het einde van politieke filosofie. Democratische politiek die niet wil terugvallen op de illusie van het volk-dat-één-is (Claude Lefort) moet conflict op positieve wijze een plek geven (Tom van der Meer). Dat geldt ook voor de politieke filosofie: het is verre van toevallig dat in Rusland, na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1990, enkele vakgroepen en tijdschriften met de naam "politieke filosofie" tot stand kwamen, die in de 21e eeuw net zo snel weer verdwenen. Voor ingewijden: hoewel naast Schmitt ook Lefort en Mouffe naar het Russisch vertaald werden, hebben daar de rechts-Schmittianen, net als Schmitt zelf gericht op het *eliminieren van het politieke uit de eigen samenleving*, het pleit eenduidig gewonnen.

Iedere samenleving kent een diverse constellatie van vormen van politiek. Deze veelheid wordt, met wisselende mate van succes, maar nooit uitputtend, beheerst en beheerd in 'n opgelegde, relatief stabiele vorm, een *politiek bestel*, ook wel, heel klassiek, *politeia* of *ordo ordinans* genoemd: een ordenende orde, dus niet 'n orde die ieder detail regelt (zelfs in de meest totalitaire samenleving wordt niet iedere handeling van elke onderdaan door het regime bepaald), maar 'n orde die regelt hoe de zaken worden geordend, inclusief de optie van "vrij laten" (bijv. overlaten aan marktwerking of persoonlijke voorkeur). Zo'n samenleving is zelf resultaat van eerdere politiek – en omdat iedere vorm van politiek contingent is kan de bestaande orde altijd ter discussie gesteld worden, ook wanneer dat door die orde verboden of onderdrukt wordt.

Nederland bestaat als constitutionele monarchie dankzij het Congres van Wenen (1815), binnen de grenzen van na de Belgische Opstand (1830-1839), het dankt de liberale democratie aan de grondwetsherziening door Thorbecke (1848), algemeen kiesrecht *en* vrijheid van onderwijs aan de Pacificatie van 1917, enz., en kent een veranderlijke constellatie van vormen van politiek. Sommige illegaal – het protest van Farmers Defense Force-, andere legaal – verkiezingscampagnes -, sommige centraal – de Troonrede -, andere marginaal – de "soevereinen" -, sommige omstreden – Extinction Rebellion -, andere onproblematisch – kamervragen -, sommige disruptief – doodsb bedreigingen van gemeenteraadsleden -, andere het bestel bevestigend – het Feest van de Democratie op verkiezingsavond. Let wel: 'n samenleving is zelf ook het geordende resultaat van die orde zelf: ze *heeft* deze orde niet alleen, maar *is* deze ook, en gebeurtenissen die *binnen* die orde en *volgens* die orde plaatsvinden bevestigen haar, zoals iedere financiële transactie zowel het eigendomsrecht als het geldstelsel reproduceert. Het is dus *niet* zo dat er eerst een samenleving is die vervolgens een politieke vorm krijgt: het is tegelijk de specifieke politieke vorm die een bepaalde samenleving tot *deze* of ook tot *onze* samenleving maakt.

De *politeiai*, “bestellen” of *ordines ordinantes* van diverse landen kunnen onderling sterk verschillen en in de loop van de geschiedenis ook sterk veranderen. Die veelheid is niet vanzelfsprekend. Veel filosofen, en ook theoretici als David Held en wijlen Jürgen Habermas houden het verre perspectief van één democratisch georganiseerde wereldsamenleving open, in het kielzog van Immanuel Kant die dat als de enige werkelijk rationele ordening zag. Zover zijn we echter nog niet, of zelfs niet meer: we leken misschien half-gevorderd, met de Verenigde Naties en een internationale rechtsorde, maar we zijn terug bij A2: velen denken dat er andere regels moeten gelden dan het recht van de sterkste, sommigen denken die regels ook te kennen, maar ze zijn minder dominant geworden. We kunnen wellicht hoop putten uit de gedachte dat velen ‘n internationale rechtsorde nog steeds ‘n belangrijke zaak vinden en we zouden kunnen vasthouden aan het sterke besef van het belang ervan. Tegelijk was de internationale rechtsorde zoals die tot voor kort bestond verre van volmaakt, niet alleen omdat enkele van de belangrijkste machten zich er sowieso niet aan gecommitteerd hadden of omdat talloze perfide dictaturen probleemloos ‘n zetel in de Algemene Vergadering van de VN bezetten, maar vooral ook omdat die orde, hoewel soms in staat [!] om conflicten te bevriezen of strijdende partijen te scheiden –, UNIFIL, UNPROFOR enz. –, volstrekt tekortschoot in het bestrijden van sociaaleconomische ongelijkheid en georganiseerde criminaliteit (de talloze milities die hun geld verdienen met papaver-teelt en bloeddiamanten, vaak onder de vlag van religie of vrijheidsstrijd), twee belangrijke bronnen van conflict. Landen die na 1990 “de goede kant” op leken te gaan, spreidden snel daarna nieuwe, tegengestelde tendensen ten toon. Zo schreef de Russische filosoof Nelli Motroshilova (1934-2021) al in 1991 dat ‘ons moederland, dat voorbeelden van de hoogste geestelijke cultuur geleverd heeft, en in dat opzicht een beschaafd land is, in veel andere opzichten meer en meer tekortschiet ten opzichte van de hedendaagse criteria en van het hoge niveau van al bereikt beschaafd bestaan.⁴

Zij die menen dat het Trumpiaanse brutalisme duidelijk maakt hoe het *eigenlijk* zit, nl. dat per saldo altijd het recht van de sterkste geldt – of, variant daarop, dat het altijd om geld gaat – kunnen terug naar A2. Zij verwarren namelijk de begrippen werkelijkheid en actuele toestand en vervallen in actualisme. (Bovendien zien ze niet in dat, uiteindelijk, *ieder* regime een “democratisch” fundament nodig heeft in de zin dat voldoende mensen dat regime op z’n minst passief accepteren.) Trump c.s. hanteren ‘n *ander normatief principe*, dat momenteel veel aanhang vindt, ook buiten de VS, en dat zowel een voortzetting van eerder USAmerikaans beleid is (Chili, Nicaragua, Panama), als een kopie van het recentere beleid van bijvoorbeeld de Russische Federatie: het wordt “normaal” om *regime change* te willen in ‘n naburig land of om ‘n functionerend samenwerkingsverband – de EU – uit elkaar te willen spelen. En het is “normaal” om dan militaire en economische middelen als equivalent te zien: handel en geweld worden gelijkwaardige instrumenten, communicerende vaten zoals bij de mafia of bij de drugkartels die bestreden worden.

⁴ Nelli V. Motroshilova, *Rozhdenie i razvitie filosofskikh idei* [De geboorte en ontwikkeling van filosofische ideeën] (Moskva: Politizdat, 1991), blz.12.

Politiek brutalisme blijft echter 'n *principe* dat sommige mogendheden hanteren, andere niet. Twee principes, rechtsorde en brutalisme, zijn even realistisch, in de zin dat ze ontologisch mogelijk zijn, ook als ze ontisch niet gegeven zijn. Ze zijn echter intrinsiek strijdig en het actuele feit is dat de aanhangers ervan met elkaar strijden. Wanneer voldoende mensen het principe van de internationale rechtsorde aanhangen zijn *zij* de sterkste, mogelijk omdat het intrinsiek superieur is, maar zeker omdat meer mensen het willen.

4. LDRS

Terug naar eigen bodem. Nederland en vergelijkbare landen kunnen opgevat worden als liberaal-democratische rechtsstaten, waarbij liberaal, democratisch en rechtsstatelijk uitdrukkelijk begrepen worden als bijvoeglijke naamwoorden bij het zelfstandig naamwoord "staat". De nu volgende korte rondgang begint dan ook achteraan, bij het begrip "staat". Sommigen vergeten dit graag, maar èn de aanhoudende strijd over zowel ongeboren als voltooid leven èn de sluipende herinvoering van de militaire dienstplicht èn de herhaalde discussie over politiegeweld maken duidelijk dat ook Nederland nog altijd een staat is, met dwingende macht, inclusief macht over leven & dood en inclusief het monopolie op de legitimiteit van geweld. De dwingende macht van de staat komt onder meer naar voren in het feit dat *burgers* die gezamenlijk als *demos* het politieke volk van een staat uitmaken, tegelijk *onderdanen* zijn. Alle staten hebben onderdanen, maar niet alle staten hebben burgers, en naast onderdanen die burgers zijn en, als kiezers, medeverantwoordelijk voor de staat waarvan ze onderdaan zijn, zijn er mensen die louter onderdaan zijn omdat ze hun burgerschap nog niet of niet meer hebben, en er zijn ook altijd andere leden van een bevolking die onderdaan zijn van 'n andere staat, of van geen enkele – de *sans-papiers* – die echter wel aan de plaatselijke wet onderworpen zijn.

Staat in het algemeen (dus niet per se de natiestaat of het imperium, de voornaamste twee moderne staatsvormen), maar welke vorm van staat dan ook, is een ambigu verschijnsel: enerzijds biedt hij mensen, zowel burgers als niet-burgers, duidelijkheid en houvast, en is daarmee, juist omdat hij dwingend is, een basis voor vrijheid – Hegels begrip van *objectieve geest* is op dit punt van blijvende waarde; anderzijds bevat iedere vorm van staat de tendens steeds meer zaken vast te leggen en te regelen, leidend tot verstikkende bureaucratie en regelgeving die uiteindelijk ook de staat zelf vleugellam maakt – iets wat op dit moment in Nederland een levensgroot probleem is: denk aan stikstof, gaswinning, long covid, energietransitie. De staat dreigt altijd 'n onbeheersbaar monster te worden, met het landmonster Behemoth en het zeemonster Leviathan als symbolisering. Hier schiet het Hobbesiaanse soevereiniteitsbegrip zichzelf dramatisch in de voet en wordt begrijpelijk waarom in de politieke filosofie drie posities domineren: 1. idealisering van de soevereine, ongebreidelde staatsmacht die, sinds het democratische principe dominant geworden is, getransformeerd is tot het begrip van volkssoevereiniteit of tot een almachtige, soms Mes-

sias-achtige, maar altijd door het volk gelegitimeerde Leider; 2. erkenning van de noodzaak van enigerlei vorm van staat, maar ook van de noodzaak deze te breidelen = beteugelen en inperken en bij voorkeur zo klein mogelijk maken; 3. benadrukking van het contingente karakter van iedere vorm van staatsmacht en daarmee van de mogelijkheid deze hetzij te ontmantelen, hetzij overbodig te maken, hetzij te democratiseren (die laatste drie varianten komen dicht bij elkaar in de buurt, maar dat is 'n thema voor 'n andere keer).

De basale beteugeling van de staat is de rechtsstaat: een rechtsstaat blijft een staat, maar één die niet alles mag wat hij kan. Principes zoals het primaat van de wet over de wil van de regeerders, de onderscheiding – niet scheiding, want het blijven onderdelen van dezelfde staat – van wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht, de prioriteit van het algemeen belang boven private belangen en de gelijke behandeling van gelijke gevallen zijn even zovele pogingen om de staat zelf aan regels te onderwerpen. Daarbij doet zich het fundamentele probleem voor dat dit uiteindelijk neerkomt op 'n vorm van zelfbeteugeling, zelfregulering, zelfbeheersing. Een parlement controleert de regering, maar wordt een applausmachine wanneer de regering het parlement aan de leiband heeft. Een constitutioneel hof toetst regeringsbeleid en wetgeving aan de Grondwet, maar dat wordt een wassen neus wanneer voor het leven benoemde rechters van dezelfde politieke kleur zijn.

De hedendaagse casus van een president in de VS die geen enkel onderscheid maakt tussen zijn eigen belang en het algemeen belang, die de onderscheiding der machten negeert en die het juridische staatsapparaat instrumenteel inzet om politieke vijanden te vervolgen en politieke vrienden, inclusief zijn grootste vriend, zichzelf, gratie of onschendbaarheid te verlenen, laat zien dat de staat niet uit zichzelf de eigen rechtsstatelijkheid verdedigt, zodat de weerstand moet komen van tegenwerkende ambtenaren en militairen, van burgerlijke ongehoorzaamheid en eventueel burgeroorlog, maar ook van de verinnerlijking van liberale en democratische waarden onder de bevolking en, *last but not least*, van de weerbarstigheid van de resterende instituties die, hoewel allemaal kwetsbaar, wellicht niet *allemaal tegelijk* om zeep geholpen kunnen worden. De casus "Trump" laat zien dat de LDRS wel degelijk in staat is zichzelf langs democratische weg op te heffen en dat in het geval van de VS de liberaal-democratische rechtsstaat verouderd is – voor de constitutie en het electorale systeem geldt dat zeker – en dringend aan hervorming toe.

"Trump" komt niet *out of the blue*, maar is de culminatie van langdurige processen van rotting en verval. Een waarschuwing voor 'n land als Nederland, waar het accent op "rechtsstatelijkheid" niet in staat bleek regeringsdeelname te voorkomen van een partij die geen partij is en die, in landen zoals Duitsland, waar men qua politiek-historisch besef tot niveau C1 gevorderd is, verboden zou zijn. De Wet op de Politieke Partijen die in 2025 is voorgesteld en nog in behandeling is, repareert dit maar ten dele: het accent ligt op externe, inclusief buitenlandse financiering, maar aan de interne partijdemocratie worden nog steeds nauwelijks eisen gesteld, terwijl juist op dat punt partijen niet alleen

democratische leerscholen zouden kunnen en mijns inziens moeten zijn, maar je je ook moet afvragen of je een partij in je parlement wilt hebben die openlijk voorsorteert op autocratisch bestuur.

De vraag *wat* we van “Trump” leren, behalve dat we niet meer op de VS als bondgenoot kunnen bouwen, is vooralsnog open. Tot nu toe zijn “Amerikaanse toestanden” die we dachten te vermijden vroeger of later altijd “Nederlandse realiteiten” geworden. Roepen dat de rechtsstaat belangrijk is, is één ding, deze effectief versterken iets heel anders. De recente tendens van de uitvoerende macht om de grens van rechtmatigheid op te zoeken, onder het motto “eerst maar eens beleid maken, dan zien of het bij de rechter strandt” is electoraal begrijpelijk, maar politiek zorgwekkend, omdat falend beleid dan de schuld van de rechterlijke macht wordt. Tijd voor ‘n Constitutioneel Hof, zoals Omtzigts NSC voorstelde en het kabinet-Schoof van plan was? Het nieuwe kabinet neemt zich voor in plaats daarvan Art.120 van de Grondwet aan te passen, zodat grondwettelijke toetsing door de rechter mogelijk wordt. Spontaan zou ik eerder voor ‘n variant op het Duitse *Verfassungsgericht* zijn.

In Grondwetten en Verdragen worden vooral de “klassieke” *individuele vrijheidsrechten* verankerd: passief en actief kiesrecht, godsdienstvrijheid, vrijheid van drukpers en andere media, demonstratierecht, *privacy*, lichamelijke onschendbaarheid, briefgeheim, eigendom, persoonlijke vrijheid, rechtsbijstand [Grondwet art. 3 t/m 18]. Hoewel zeker niet exclusief-liberaal, zijn dit bij uitstek de liberale kroonjuwelen. In landen als Nederland zijn ze zo vanzelfsprekend geworden dat vaak geen onderscheid wordt gemaakt tussen democratie en liberale democratie. Ten onrechte: illiberale democratie bestaat binnen de EU (Hongarije), zoals er ook reactionaire democratie bestaat (VS)⁵ en autoritaire democratie, bijvoorbeeld in Rusland waar Putin niet-gemanipuleerde verkiezingen óók ruimschoots zou winnen; zelfs totalitaire democratie is denkbaar. Toegespitst: indien de partij van Péter Magyar, zoals velen met Brussel hopen, de aanstaande verkiezingen wint, zodat Magyar de illiberale Viktor Orbán kan opvolgen als premier, dan wordt Hongarije daarmee niet automatisch weer ‘n liberale democratie, maar alleen indien ‘n nieuwe regering liberale principes in ere herstelt en de kwijnende rechtstaat nieuw leven inblaast. We weten hoe ingewikkeld dat in Polen is.

We moeten hierbij bedenken dat verzwakte rechtsstatelijkheid en gekortwiekte vrijheidsrechten in het voordeel van *iedere* staat en regering zijn, niet alleen van nationalisten, populisten of fascisten. De rechtsstaat is een beperking van *elke* vorm van uitvoerende macht, zoals er ook *altijd* mensen zullen zijn die het idee hebben, terecht of niet, dat naar hun vrij geuite mening niet geluisterd wordt (en, erger: naar andere meningen wel), of zelfs dat er *nooit* naar geluisterd wordt, en zoals er ook, in de mate waarin een bestel demo-

⁵ Zie Aurelien Mondon, Aaron Winter, *Reactionary Democracy: How Racism and the Populist Far Right Became Mainstream* (London & New York: Verso, 2020).

cratisch is, *altijd* (politieke) minderheden zullen zijn die de strijd (concreet op dit punt, op dit moment, op deze plek) verloren hebben, en dus kunnen denken, terecht of niet, dat de strijd niet eerlijk geweest is, of zelfs *nooit* is, en zoals compromissen die wel door 'n overgrote meerderheid gedragen worden, altijd gezien kunnen worden, terecht of niet, als "slap", als "vlees noch vis", als "gedogen zonder handhaving" enzovoort. Zoals we in Nederland weten, mogelijk beter dan waar ook ter wereld, gaat eindeloos polderen gepaard met troebel water en veel modder.

Noch democratische, noch liberale, noch rechtsstatelijke principes alleen zijn voldoende fundament van de LDRS, oftewel: voor het liberaal-democratisch-rechtsstatelijk vormgeven van de heersende orde. Weinigen participeren in democratische instellingen – van gemeenteraadsverkiezingen tot de Tweede Kamer – omwille van democratie zelf; de meesten participeren om middels [= bemiddeld door] die instellingen hun politieke doelen te bereiken, een (groter) deel van de "koek" te kunnen claimen, of meer "knikkers" uit het spel te halen, wel wetende dat, wanneer het totale aantal knikkers gelijk blijft, anderen er dus minder krijgen. Velen zijn gemotiveerd om te strijden voor hun eigen rechten en vrijheden, of die van de groep waarmee ze zich identificeren, maar slechts weinigen zullen uit zichzelf die vrijheden en rechten voor allen nastreven, behalve voor zover ze ervan overtuigd zijn dat vrijheid voor allen de noodzakelijke voorwaarde voor de eigen vrijheid is. Slechts enkelingen, ten slotte, zullen rechtsstatelijkheid als zodanig een fundamenteel politiek goed vinden: daarvoor is het te abstract en staat het te vaak op gespannen voet met de doelen die nagestreefd worden door democratisch tot stand gekomen meerderheden (denk aan "gewonnen" referenda die door de overheid genegeerd worden of aan nieuw gekozen gemeenteraden die zich willen verzetten tegen de Spreidingswet), individuele burgers, groepen (boeren) en ondernemingen (Schiphol, Tata Steel), en ook, *last but not least*, lokale en nationale overheden voor wie de (grond)wet een lastige barrière voor hun beleidsvoornemens vormt.

De basis voor de LDRS als geheel kan dus niet voortkomen uit democratische, liberale en rechtsstatelijke beginselen en overtuigingen alleen, maar zal het altijd moeten hebben van hun instabiele en daardoor zowel fragiele als flexibele combinatie. Precies om deze reden zijn partijen als PVV en FvD de grootste bedreiging van de LDRS, omdat ze deze op alle drie de genoemde fronten ondermijnen (enigszins vergelijkbaar met de manier waarop in het verleden partijen als de CPN of KEN-ML – wie kent ze nog? – dat deden). Om deze reden is Trump-2 geen bedrijfsongeval, maar het perverse exces van een veel breder probleem en moeten we op zoek naar de waarheid die dit exces laat zien.

Democratie is niet automatisch liberaal en liberalen zijn niet automatisch democratisch gezind. Integendeel: het kernthema van de liberale traditie is individuele vrijheid, met name op economisch vlak, maar niet vrijheid van allen, laat staan politieke participatie door allen. Zo waren de auteurs van *The Federalist*, waaronder latere presidenten James Madison en Alexander Hamilton, vooral *beducht* voor democratie: '[D]emocracies have ever been specta-

cles of turbulence and contention; have ever been found incompatible with personal security or the rights of property; and have in general been as short in their lives as they have been violent in their deaths [cursief van mij, EvdZ].⁶ De door John Locke geïnspireerde *Founding Fathers* waren voorstander van “representative government” als remedie tegen democratie. Onder druk van *suffragettes*, sociaaldemocraten en populistten is algemeen kiesrecht de norm geworden en hebben liberalen zich daaraan verbonden. Sinds het einde van WO2 en het opstellen van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is democratie op basis van algemeen kiesrecht wereldwijd de norm geworden. Dit verklaart dat algemene verkiezingen vrijwel overal georganiseerd worden, ook al zijn ze lang niet overal of altijd vrij en eerlijk. Dat maakt, enerzijds, democratie vaak tot een wassen neus en een legitimerend ideologeem, anderzijds blijft de belofte van politieke participatie op voet van gelijkheid, zij het in de minimale vorm van deelname aan periodieke verkiezingen, overeind.

Dat wij, zolang we nog niveau A2 hebben, democratie en liberale democratie gelijkstellen is een gevolg van het feit dat de Nederlandse samenleving door-en-door liberaal is, zowel in politieke als in economische zin. In de vroege 90er jaren werd de triomf verklaard van liberale democratie en globaliserend kapitalisme. Dertig jaar later constateerde de heraut van die triomf, Francis Fukuyama, een splitsing van het liberalisme in ‘n links-liberale focus op individuele zelfbepaling en identiteit, met weinig oog voor sociale en economische factoren en ‘n rechtse, neoliberale focus op vrije markt, met groteske ongelijkheid als gevolg.⁷ Wat Fukuyama, wiens doel het bijsturen en redden van het liberalisme blijft, verzuimt te vermelden is hoe die twee vormen van liberalisme in de huidige wereld op elkaar aansluiten en *samen* de ideologie vormen van de heersende orde – het liberale subject (het moderne subject van Locke en Kant) is tegen zichzelf uitgespeeld en is gedwongen, als *entrepreneurial self*, zichzelf als stukje kapitaal individueel onderscheidend te ontwikkelen en in de markt te zetten teneinde als consument aan het andere einde “gewoon lekker” haar of zijn ding te doen. Bijgevolg hebben slachtoffers van het globaliserende kapitalisme in de *Rustbelt* en de veronderstelde slachtoffers van links-liberaal *wokism* samen Trump-2 mogelijk gemaakt, in de veronderstelling dat hij, als democratisch gevolmachtigde sloopkogel, de neoliberale orde terug zou kunnen dringen. *Quod non*.

Hedendaags liberalisme, in de woorden van Patrick Deneen (die in zijn *pars negativa* veel vaker ‘n punt heeft dan in zijn neo-communitaristische *pars constructiva*), ‘proceeds by making us both more individualist and more statist.’⁸ Dit verklaart de tanende macht van vakbonden en arbeidersbeweging, maar het verklaart ook waarom zij die zichzelf zien als slachtoffers van liberalisme desondanks inzetten op staatsmacht: autoritaire macht van

⁶ Richard Jay, ‘Democracy,’ in: Robert Eccleshall, Vincent Geoghehan, Richard Jay, Michael Kenny, Iain MacKenzie, and Rick Wilford, *Political Ideologies; An Introduction* (London & New York: Routledge, 1994 [1984]), blz. 118; citaat afkomstig uit James Madison [Publius], *The Federalist No. 10*, in: Alexander Hamilton, John Jay, James Madison, *The Federalist* (New York: Random House, n.y.), blz. 58.

⁷ Francis Fukuyama, *Liberalism and its Discontents* (London: Profile Books, 2023), blz. 17.

⁸ Patrick Deneen, *Why Liberalism Failed* (New Haven & London: Yale UP, 2019), blz. 17.

“onze man in het Witte Huis” moet dan de plaats innemen van de macht van de bureaucratie en de corrupte elite. Rechtspopulisme moet het, van Pim Fortuyn tot Donald Trump, hebben van dit verlangen naar een machtige Ander.

Dit maakt Trump echter niet minder neoliberaal: hij zet het staatsapparaat in om democratische oppositie te onderdrukken, geeft het grootkapitaal de ruimst mogelijke baan, ook in de oorlogvoering (Musk's *Starlink*), en extrapoleert het marktprincipe naar de internationale politiek. Feitelijk wordt hiermee de staat, die in het klassieke neoliberalisme de taak had de samenleving vrij te maken voor marktwerking (onderwijs, vervoer, gezondheidszorg), zelf een instrument in handen van de “winners” op de markt, en aldus niet alleen geïnstrumentaliseerd, maar ook geprivatiseerd – een ontwikkeling die langs andere lijnen ook in de Russische Federatie en de VR China heeft plaatsgevonden en die, in alle drie de gevallen, de democratische invloed van burgers verder reduceert. Trump maakt duidelijk wat de ultieme consequentie is van ongebreideld liberalisme: hij is de incarnatie van een vrijheidsbegrip dat stelt dat ieder individu ‘completely free [is] to pursue whatever they desire[d],’⁹ slechts beperkt door de vrijheid van alle anderen om hetzelfde te doen. De oorzaak van het dramatische falen van de liberale traditie is gelegen in het succes van zijn onontkoombaar geachte combinatie van politieke vrijheidsrechten, onbeperkt winstbejag en grenzeloos vermogensrecht. Beperking van staatsmacht door rechtsstatelijke of liberale principes, om van internationaal strafrecht maar te zwijgen, wordt dan uiteindelijk slechts ‘n lastige hindernis, analoog aan de wijze waarop ongelimiteerde economische vrijheid ertoe leidt dat door de rechter opgelegde miljardenboetes voor de rijkste ondernemers geen belemmering vormen om strafbare feiten te begaan.

De conclusie uit dit alles is dat anderen dan (neo)liberalen de vrijheidsrechten zullen moeten claimen en hun politieke rechten moeten gebruiken om ‘n ander begrip van vrijheid de centrale plek te geven. Dat brengt ons bij democratie. De gangbare uitleg van het begrip “democratie” is door het op te splitsen in twee oud-Griekse woorden, nl. “demos” en “kratos” die veelal vertaald worden als “volk” of “de mensen die binnen een staat leven” en als “macht” of “heerschappij”.¹⁰ Terwijl dat tweede deel inadequaat is omdat het suggereert dat “macht” iets is dat je kunt bezitten of veroveren, terwijl het in werkelijkheid een (asymmetrische) relatie is, is het eerste deel hoogst problematisch. Niet alleen in het Athene van de Oudheid, vaak en ten onrechte neergezet als geboorteplaats van “de” democratie, maar ook in alle latere instanties, is de *dèmos*, die ik zou definiëren als het zichzelf bepalende politieke volk, onderscheiden van “het volk” (eventueel ook “de natie”) en dat “volk” is weer onderscheiden van de bevolking, d.w.z. “de mensen die binnen een staat leven”.

Historisch gezien hield iedere uitbreiding, iedere nieuwe afbakening van de *dèmos*, bijvoorbeeld die van de Franse Revolutie, tegelijkertijd de afschaffing van de *oude* privileges van

⁹ Deneen, op.cit., blz. 100.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld het kinderboek van Philip Bunting, *Democratie!* (Utrecht: De fontein. 2025).

de adel in, zoals Koning Louis XVI, inmiddels Louis Capet, constateerde toen zijn hoofd in de mand van de guillotine rolde, en de instelling van de *nieuwe* privileges van de witte mannelijke bezittende klasse, zoals Olympe de Gouges vaststelde toen haar hoofd in de mand van de guillotine rolde en zoals de opstandige slaafgemaakten op het eiland Haïti ook al snel ondervonden. Om over de oorspronkelijke bevolkingen van Australië, Zuid-Afrika, de VS of Brazilië nog maar te zwijgen. Iedere inclusie valt samen met exclusie, universele inclusie is onmogelijk behalve in het hypothetische geval van een wereldgemeenschap zonder politiek en dus zonder staat en dus zonder burgers en dus zonder *dèmos* en dus zonder uitsluiting. Het einde van de politiek? Het einde van het politieke? Indien het klopt dat het politieke, begrepen als de *mogelijkheid* van zowel conflict als eendracht, onontkoombaar is, dan valt een einde van de politiek niet te denken en zal er altijd politiek en dus uitsluiting en dus *dèmos* en dus burgers en dus staat zijn en *is dat de realiteit waarmee we zo goed en inclusief mogelijk om moeten gaan*.

Belangrijk zijn hier twee verschillen tussen de liberale en democratische componenten. De liberale grondrechten zijn in beginsel oneindig: mijn vrijheid om een religieuze overtuiging te hebben of niet te hebben kan voor anderen aanstootgevende gevolgen hebben, maar beperkt niet hun vrijheid om er 'n andere levensbeschouwing op na te houden, mijn recht op vrije meningsuiting gaat niet ten koste van het recht van anderen, mijn demonstratierecht staat dat van anderen niet in de weg, mijn kiesrecht beperkt niet het kiesrecht van mijn medekiezers. Concreet: de "meningsruimte" kan altijd uitgebreid worden – in onze digitale tijden zelfs grenzeloos -, en wanneer demonstraties elkaar in de weg zitten kunnen ze door de politie gescheiden worden of kan, zo nodig, een tweede Malieveld gemaakt [!] worden. Maar daar waar het algemene kiesrecht bij 'n groeiende *dèmos* eenvoudig gewaarborgd kan worden door het aantal stembiljetten en stembureaus te vergroten, daar neemt het gewicht van elke stem af en is het de verkiezingsuitslag die pijn kan doen, omdat ze kan leiden tot een meerderheid die de hypotheekrenteaftrek beperkt of de zorgtoeslag verhoogt. Het aantal zetels in verkozen organen wordt anders verdeeld, zoals ook het staatsbudget – de "koek" – anders wordt verdeeld. Democratische politiek heeft duidelijke spelelementen en heeft ook spelregels nodig, maar het is een spel dat om "de knikkers" gaat – waarbij "knikkers" niet hetzelfde is als "pegels": het gaat niet alleen om geld, midelen en belangen, maar ook om passies, principes en idealen. En het aantal "knikkers" is altijd eindig.

Anders gezegd: daar waar het genot van liberale grondrechten voor anderen vervelend kan zijn, maar niet hun rechten inperkt, daar gaat iemands democratische participatie altijd ten koste van de relatieve invloed op politieke besluitvorming van anderen. Het is daarom geen toeval dat – in een door liberale principes gevormd land - liberalen de vrijheid-blijheid van 'n puntgaaf landje kunnen vieren, terwijl niet-liberalen moeten strijden voor een groter aandeel in de beslissingsmacht. Dat leidt tot het tweede verschil: het liberale paradigma is gericht op verkleining van de overheid en van de impact van die overheid op het leven der burgers, zodanig dat, idealiter, politieke participatie op termijn overbodig

wordt omdat de basale waarden – de grondrechten, eigendom, veiligheid – gewaarborgd zijn. Het recht op politieke onverschilligheid is een exponent van een liberale samenleving.

Voor liberale democratie lijkt electorale instemming te volstaan, maar op langere termijn leidt dit tot een passief electoraat dat afwacht wat het terugkrijgt voor de “afgegeven” stem. Vandaar de obsessieve aandacht voor opkomstcijfers en de rituele oproep, door verkozen vertegenwoordigers en kandidaten, aan hen die menen dat naar hun stem [*vox*] niet geluisterd wordt, om desondanks hun stem [*votum*] uit te brengen, wat dan de vorm aanneemt van een anti-stem [*veto*] die de overheid dreigt lam te leggen. Vanuit democratisch oogpunt is politieke participatie niet alleen essentieel omdat de legitimiteit van het bestel zelf ervan afhangt, maar ook omdat ‘n politiek passief electoraat het bestel ondermijnt. Op dit punt overlappen democratische en republikeinse principes elkaar, omdat beide gebaseerd zijn op het idee van de maximale participatie en actieve betrokkenheid van zoveel mogelijk onderdanen-die-burger-zijn.

Inmiddels hebben we een hypothetisch antwoord op de vraag waarom er altijd en overal “politiek” is, namelijk omdat “het politieke” in strikte zin onuitroeibaar is. Dat verklaart echter nog niet het bestaan van *democratische* politiek, noch geeft het antwoord op de vraag of “democratie” de voorkeur verdient boven andere mogelijkheden. Is democratie “goed”? Een “goede zaak” – goed genoeg om voor te vechten en eventueel, de altijd mogelijke consequentie van vechten, voor te sterven? Er zijn, denk ik, twee goede redenen voor. De éne is dat ieder mens de wil of drang heeft het eigen bestaan (van zichzelf en van naasten) in betekenisvolle mate zelf te bepalen en, bijgevolg, het collectieve bestaan in een samenleving in betekenisvolle mate mede te bepalen. Dit maakt politieke participatie een menselijkerwijs logische zaak. De tweede reden is dat de bewijslast gemakkelijk omgedraaid kan worden: het is eenvoudiger om anderen een gelijk recht op politieke participatie toe te kennen (en daarmee hun eis tot participatie te realiseren), dan om sluitende argumenten te geven waarom sommigen niet, anderen wel mogen participeren. Feitelijke voorwaarden voor politieke participatie, zoals meerderjarigheid of staatsburgerschap, om over ras of religie nog maar te zwijgen, hebben niet alleen altijd een element van willekeur – het is een kwestie van tijd tot de kiesgerechtigde leeftijd opnieuw verlaagd zal worden –, maar ook altijd materiële consequenties. Wanneer je niet mee mag praten, dan betekent dat dat jouw stem [*vox*] niet gehoord wordt, maar wanneer je niet mee mag stemmen of kiezen [*votum*], dan betekent dat dat anderen voor jou en over jou beslissen. De scherpste definitie van het democratische uitgangspunt is wellicht die van Jacques Rancière: ‘Le pouvoir du peuple [...] est simplement le pouvoir propre à ceux qui n’ont pas plus de titre à gouverner qu’à être gouvernés.’¹¹ Wanneer dat gelijkelijk voor alle leden van een samenleving geldt – en dat is de situatie die logisch, zij het niet historisch, aan iedere politieke ordening voorafgaat –, dan kan nooit op voorhand vastliggen wie regeert en wie geregeerd wordt. De LDRS

¹¹ ‘De macht van het volk [...] is simpel de macht eigen aan hen die niet meer aanspraak kunnen maken op regeren dan op geregeerd worden’; Jacques Rancière, *La haine de la démocratie* (Paris: La Fabrique éditions, 2005).

is, onder veel meer, een poging dit democratische drijfzand vastere vorm te geven en tegelijk het fundamentele principe van politieke gelijkheid recht te doen. Die spanning loopt echter uit op een tegenstelling tussen regeerders en geregeerden wanneer een gekozen klasse van hoogopgeleide politici door een vergaand passief en toekijkend electoraat in het zadel gehouden wordt. “Diplomademocratie” (Mark Bovens) en “toeschouwersdemocratie” (Bernard Manin) passen perfect bij elkaar. Hiertegen helpen maar twee remedies: de éne is autoritair of zelfs autocratisch bestuur door ‘n “sterke man [v/m],” de andere is democratische participatie door grotere aantallen burgers op allerlei niveaus.

5. Problemen/ crises

Voordat ik inga op de wijzen waarop democratie momenteel in crises – meervoud - is, eerst nog dit. Democratie is te begrijpen, denk ik, als één van de kwaliteiten van wat ik neergezet heb als Liberaal-Democratische RechtsStaat. De drie onderscheiden kwaliteiten, democratisch, liberaal en rechtsstatelijk, kunnen alle in uiteenlopende mate en op diverse wijzen aanwezig zijn, maar ze blijven kwaliteiten van dezelfde politieke basisvorm. Ze kunnen elkaar versterken of verzwakken, maar niet compenseren. Ze sluiten elkaar niet uit, maar hun onderlinge verhoudingen zijn gespannen. Nu zou je kunnen denken dat het dan gaat om het vinden van de juiste balans of om kalibreren van de onderdelen. Veel literatuur rond democratische vernieuwing en rechtsstaathervorming en ook de nu opkomende theorievorming over herformulering van het liberalisme neigt tot een dergelijke uitwendige, soms zelfs technocratische benadering (Pieter Cobelens of Bob de Wit bijv.): draaien aan knoppen, maken van wetten, creëren van instituties. Niet onbelangrijk en zeker nodig, maar hier dreigt wel miskennen van de politieke dimensie. Niet toevallig kan bij veel van de literatuur over dit thema de vraag gesteld worden wie of wat de nodige hervormingen dan zou moeten doorvoeren of ook, wanneer gesproken wordt in termen van “wij”, de vraag wie er allemaal bij dat “wij” horen *en dus ook wie niet*. Is dat “wij” al inclusief, of wordt een inclusiever “wij” pas verwacht na de aangekondigde verbeteringen, zodat er automatisch een tegenstelling ontstaat tussen aan de éne kant het “wij” van de auteur en de lezers die het met haar eens zijn, aangevuld met “de mensen van goede wil” – altijd een glibberige categorie – en aan de andere kant het “zij” van hen die het nog niet begrepen hebben of die zich verzetten? Wie bepaalt wie hoever gevorderd is in de cursus democratie? Wie bepaalt of er ‘n crisis is?

Wanneer we het over crisis en democratie hebben, kunnen we er drie onderscheiden: een normale, een conjuncturele en een systemische. Democratie bevat *normale*, beslissende momenten waarop het erom spant: een kabinetscrisis is integraal onderdeel van het democratische proces, maar de vraag wie het voortouw krijgt in de formatie is ook ‘n kritiek moment en de wisseling van samenstelling van parlement of gemeenteraad op het moment van verkiezingen is eveneens een normale crisis. Van een conjuncturele crisis is sprake wanneer het democratische bestel tijdelijk niet meer functioneert: eindeloos

durende formaties, patstellingen, niet-werkbare combinaties (LPF, PVV), onwrikbare blokkades, een dubbel-demissionair of, als het aan minister Wiersma gelegen had, driedubbel-demissionair kabinet... We gaan ontdekken of 'n minderheidskabinet het beter doet, zodat we deze crisis *conjunctureel* kunnen noemen. Van een *systeemcrisis* is sprake wanneer opeenvolgende, langs de bestaande democratische weg tot stand gekomen regeringen, ondanks beloften van beter bestuur en bezwingen "dat het wél kan" niet in staat blijken om serieuze problemen te adresseren en bij voorkeur op te lossen, of op z'n minst te reduceren, of, erger nog, wanneer een toenemend aantal gekozen politici het juist moet hebben van het *niet* oplossen: de "asielcrisis" en de "wooncrisis" en de "stikstofcrisis" zijn politieke verdienmodellen geworden. Symptoom van deze systeem-crisis is het moment waarop commentatoren gaan zeggen dat bepaalde kwesties "helaas politiek gemaakt worden" – de onderliggende boodschap is dat "politiek" kwalijk is. Democratie op z'n slechtst, de karikatuur waarop sinds de Oudheid, Plato voorop, tot de 18e E bijna alle politiek-filosofen fundamentele kritiek hadden. Plato...

Jorge Luis Borges laat in één van zijn verhalen 'n *hard core* nazi zeggen dat 'alle mensen aristotelisch of platonisch geboren worden.'¹² Hoewel je hier tegenin kunt brengen dat Aristoteles toch eerst en vooral Platonist was is het wel 'n relevant onderscheid. In lijn hiermee onderdruk ik de opspelende platoonse neiging om een samenhangend totaalplan te ontvouwen en laat ik het bij 'n losse opsomming van mogelijke aanpassingen en vernieuwingen. Daartoe heb ik vrij geshopt in het werk van onder meer David van Reybrouck, Dilara Bilgiç, Ewout Kieft, Eva Rovers, Mark Coeckelbergh, Bas Heijne, Wendy Brown, Willem Schinkel, Tom van der Meer, Bob de Wit, Marcia Luyten en zelfs Michael Sandel. Dat shoppen levert een goedgevulde gereedschapskist op met waardevolle potentiële instrumenten.

Bij deze 'n greep uit die kist: burgerraden [raden, niet *beraden*: de laatste gaan over inspraak = *vox*, de eerste over beslissing = *votum*] op wijkniveau op basis van loting en met een eigen budget; bewonersraden, inclusief budget, in alle gevangenissen, AZC's en vergelijkbare instellingen; een verbod op blokkeren van initiatieven tot democratisering van de werkvloer; een direct gekozen burgemeester [twee ronden]; uitbreiding van de Tweede Kamer naar 225 zetels: 150 evenredig gekozen zoals nu, maar met 3% of 5% kiesdrempel, *75 first-past-the-post* in regionale kiesdistricten [variant op Duits model]; aanpassing van de Wet op de politieke partijen door interne partijdemocratie verplicht te stellen; accentverschuiving in het burgerschapsonderwijs van het "vieren" van "onze" democratie naar leren omgaan met conflict; referenda, met name ook lokaal [zoals in Haaksbergen in 2026], die zich richten op het *hoe*, niet op het *of* van beslissingen: het eerste is *votum*, het tweede leidt vaak tot een onuitvoerbaar *veto*; herinvoering stemplicht voor alle verkiezingen; instellen Derde Kamer, bestaande uit 100 gelote burgers, incl. vergoeding, met het recht wetsvoorstellen in te dienen en met 10 Gele en 3 Rode kaarten om wetgeving te ontraden resp. te blokkeren [*veto*]; effectieve bescherming, ook in de digitale omgeving, van alle politiek

¹² Jorge Luis Borges, "Deutsches Requiem," in: *De Aleph en andere verhalen* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2006), blz. 348.

actieve burgers en gekozen vertegenwoordigers; facilitering van beroeps gebonden netwerken op EU-niveau; verkiezingen Europees Parlement met uitsluitend paneuropese partijen; versterking wetgevende bevoegdheid van het Europees Parlement; een door alle Europeanen rechtstreeks gekozen president van de EU; afdwingen van klassieke vrijheidsrechten in alle lidstaten; initiatiefrecht van burgers om wetsvoorstellen in te dienen op basis van voldoende handtekeningen [variant op Schots model].

Er zijn heel veel mogelijkheden die elkaar bovendien niet uitsluiten. Wat ze gemeen hebben is, ten eerste, dat ze allemaal realistisch zijn in de zin dat niets in de werkelijkheid er mee in tegenspraak is, ten tweede, dat ze relatief eenvoudig en inzichtelijk zijn en, ten derde, dat ze aanvullend kunnen zijn op het huidige systeem zodat we niet hoeven “op te geven wat we hebben” – als het überhaupt al mogelijk zou zijn om ‘n bestaand bestel integraal te vervangen.

De kwaliteit “democratisch” kan dus – dat is een ontologische stellingname – en moet – dat is een normatieve stellingname – versterkt, verbeterd en verdiept worden. Dat kan, en moet, ten eerste, op drie niveaus, namelijk lokaal & regionaal, nationaal en Europees, altijd, ten tweede, langs drie dimensies, te weten *bottom-up* initiërend en al doende lerend, *lateraal* inspirerend en elders geënt [*travelling democratic repertoires* die op nieuwe plekken aan lokale omstandigheden aangepast worden] en *top-down* hervormend en faciliterend [lees ook: subsidiërend], en ten derde en laatste onder volledige erkenning van de eindigheid, onvolmaaktheid en betwistbaarheid van iedere verandering. Het resultaat zal altijd chaotisch en onoverzichtelijk zijn en nooit alleen maar tof. Politiek is niet per se leuk en democratische politiek is dat evenmin. Wie democratie belangrijk vindt moet eindigheid, onvoorspelbaarheid en onoverzichtelijkheid accepteren. Concreet: er is een innerlijk langs vele lijnen verdeeld “wij” nodig dat die onvoorspelbare chaos als een algemeen belang kan zien en er, wellicht, ook nog de humor van inziet. In dat opzicht is democratie noch platoons noch aristotelisch, maar wellicht eerder “democritisch” – naar Democritus, de “lachende filosoof” die naar verluidt als een van de heel weinigen in de Oudheid aan democratie de voorkeur gaf.

Wat we ons niet genoeg kunnen realiseren, dat is dat iedere verandering *van*, net als iedere verandering *binnen* het politieke bestel door en door politiek van aard is. Het gaat, tegelijkertijd, om politieke *theorie* [filosofie, maar ook andere disciplines], politieke *praxis* [partij- en verkiezingspolitiek, maar ook andere vormen] en politieke *poiësis* [wet-ten en instellingen, maar ook knuppels, hoenderhokken, cartoons, strobalen, posters en websites]. De fundamentele paradox waar we mee geconfronteerd worden is deze: een grondige herziening van het bestel, de versterking van de democratische, liberale en rechtsstatelijke kwaliteiten, hopelijk, maar niet gegarandeerd ook onderling elkaar versterkend, lijkt alleen mogelijk tijdens een soort politieke *time-out* die moeilijk anders dan als autoritair gedacht kan worden en, in dat geval, onmiddellijk tot verzet zal leiden omdat diezelfde kwaliteiten tijdelijk gereduceerd moeten worden. De paradox van de Romeinse

consul die 'n jaar dictator kon zijn om orde op zaken te stellen – kom er maar weer eens vanaf. De paradox van Rousseau: een functionerende republiek heeft burgers nodig die eerst voortgebracht kunnen worden door een functionerende republiek. Paradoxen zijn echter *schijnbare* tegenspraken die door het echte leven altijd worden ingehaald, zoals Achilles het ook altijd wint van de schildpad. Anders gezegd: theoretici, de denkers, moeten verstandige dingen zeggen, zoals ik vandaag geprobeerd heb te doen, practici, de doeners, moeten volop experimenteren, en technici, de makers, moeten de instrumenten maken die voor de experimenten nodig zijn – en ja, daar horen ook wetsvoorstellen en gemeentelijke verordeningen bij.

Velen zien in dat het huidige bestel, met een op Den Haag gefocust electoraal-parlementair systeem van representatieve democratie, met een staatsapparaat dat niet in staat (!) blijkt de eigen toegegeven fouten te herstellen – denk aan de nu circulerende zwarte lijsten van de kindertoeslagaffaireslachtoffers - en dat, na ruim vier decennia neoliberale politiek, de greep op en, vooral, het respect van de samenleving verloren heeft, zijn langste tijd gehad heeft. Een bestel dat halsstarrig probeert nationaal te blijven en precies daardoor internationale hulpeloosheid genereert. Voor de duidelijkheid: dat is niet omdat politici slechte mensen zijn; het gaat hier om systemische problemen. In een tijdperk van voortschrijdende globalisering (er zijn anti-globalistische tendenzen, maar die zijn zelf globaal), atomisering (neoliberalisme slaat de *dèmos* uit elkaar tot kleine stukjes menselijk kapitaal - Wendy Brown), en digitalisering (inclusief anonieme doodsb bedreigingen), zullen andere politieke vormen gevonden (moeten) worden - naast andere sociale en economische vormen: verandering is niet goed denkbaar zonder andere eigendoms- en vermogensverhoudingen. Welke dat zijn is niet alleen onvoorspelbaar omdat we niet in de toekomst kunnen kijken en het dus niet kunnen weten, maar vooral omdat ze het resultaat zullen zijn van het denken, handelen en maken van talloos velen die vaak, maar zelden louter deugen, die, als ze het goede willen, vaak verschillende goeden willen, die soms plannen hebben, maar nooit blauwdrukken.

De nieuwe vormen zullen voortkomen uit *meervoudig* vallen & opstaan [*trial & error*] waarbij, telkens, de vrijheid om iets wel of niet te doen of te maken, aan de orde zal zijn. Dat is niet, denkend aan het afscheidscollege van Machiel Karskens, sprekend op deze zelfde plek en in deze zelfde toga, vrijheid omdat we niets te verliezen te hebben: *die* politieke vrijheid is de vrijheid van Aleksei Naval'nyi en van elke oppositionele politicus of vrijheidsstrijder die behalve het eigen leven niets meer te verliezen heeft. Wij – het “wij” van een LDRS - hebben echter juist heel veel te verliezen: 'n rechtsstaat die voor velen nog steeds wèl redelijk functioneert, grondwettelijk verankerde vrijheden die we dagelijks en zelfs *as we speak and listen right here & now* genieten, vrije verkiezingen die, hoezeer we ook walgen van de debatten, sterk te prefereren zijn boven “Noord-Koreaanse uitslagen”. We moeten dus niet lichtzinnig omspringen met wat wereldwijd inmiddels eerder uitzondering dan regel is.

Echter: angst voor verlies van het vertrouwde is ook hier de slechtste raadgever, want het oude vertrouwde voldoet niet (meer). Ook terugtrekken in een liberaal-democratisch “Bas-

tion Europa" is wellicht aantrekkelijk, maar niet adequaat, enerzijds omdat het de vraag is of 'n "democratisch" eiland overeind kan blijven in een woelige "autocratische" wereldzee (die tegenstelling is zelf te zwart-wit), anderzijds omdat het suggereert dat in de rest van de wereld democratie 'n verloren zaak is. Tekenend is de recente berichtgeving over Syrië: menigeen toont zich blij met de illusie van 'n stabiel nieuw regime (immers, dan gaan de vluchtelingen naar huis...), maar weinigen realiseren zich dat het unieke democratische experiment in Rojava onder druk staat, enerzijds van de regering van al-Sharaa', anderzijds ook van 'n mogelijk verenigd Koerdistan. Juist Rojava ontkracht al tientallen jaren het vooroordeel dat democratie in het Midden-Oosten of in 'n "moslimland" onmogelijk zou zijn. Groot is het aantal partijen dat dat vooroordeel bij voorkeur bevestigd ziet worden.

Geen enkel bestel heeft het historisch eindeloos vol gehouden: feitelijk zal ieder bestel altijd nieuwe asymmetrische machtsverhoudingen mogelijk maken, bijvoorbeeld tussen kiezers en gekozenen of tussen de burgers die wel en die niet de capaciteiten hebben om te participeren. Dit suggereert dat er altijd *checks & balances* moeten zijn, maar ook die zijn in hun eentje niet voldoende: wanneer ze institutionele vorm krijgen, d.w.z. product zijn van *poiësis*, dan kunnen ze ook misbruikt worden. Sommige politieke maaksels zijn aan vervanging toe, andere kunnen een tweede leven krijgen, maar nieuwe omstandigheden – digitalisering, globalisering, mobiliteit – vereisen nieuwe instrumenten. De enige denkbare remedie – variant op Kants rationele *real best* – zou een volledig inclusieve en zichzelf direct regerende *dêmos* zijn bestaande uit zich volledig aan het bestel committerende leden. Indien echter, *ex hypothesi*, de *mogelijkheid* van conflict onuitroeibaar is, dan zou die zichzelf direct regerende – feitelijk dus niet *regerende*, omdat "regerenden" en "geregeerden" er twee rollen zijn van dezelfde mensen – *dêmos* bij uitstek kwetsbaar zijn, zo kwetsbaar als een reptiel dat van huid aan het wisselen is.

"Willen jullie nog steeds meer democratie?"

Nou, ik wel: ik denk dat, hoe lastig ook, meer en vooral betere democratie het enige reële antwoord is op de hedendaagse autoritaire en brutalistische tendenzen. Maar wat moet je doen, wanneer je inziet dat het bestaande bestel zijn tijd gehad heeft, terwijl je tegelijk veel te verliezen hebt en bovendien heel goed beseft, wanneer je om je heen kijkt, dat het allemaal veel erger kan? Dan moet je kijken wat de *beginselen* zijn die het huidige bestel belichaamt, deze proberen helder te articuleren en opnieuw te concretiseren en daarbij het vertrouwen hebben dat beginselen altijd belangrijker zijn dan hun actuele concretisering. Dat moet dan gelden voor zowel de rechtsstatelijke, de liberale en de democratische beginselen, onder gelijktijdige erkenning dat er altijd zoiets als 'n staat zal moeten zijn, al is het maar om de annexatie van Groenland te voorkomen. Tegen die achtergrond kunnen technici, practici en theoretici heel veel dingen doen, mits zij zich rekenschap geven van de intrinsieke pluraliteit en eindigheid van democratische politiek, zich realiserend dat *alles* wat ze doen altijd zelf ook al politiek is en onontkoombaar op weerstand of verzet zal stuiten en, tenslotte, zich bewust van het gevaar van perfectionisme.

Voor politiek-filosofische theorievorming, om terug te keren naar de eigen leest, betekent dat het positief omarmen van pluraliteit: wie de schier onafzienbare stroom aan publicaties overziet constateert niet dat “de” waarheid nog altijd niet gevonden is, maar dat er talloos vele posities zijn, die altijd ‘n punt hebben, elkaar soms uitsluiten, soms aanvullen en nooit tot een synthese zullen leiden. Net als in de echte politiek gaat er in de politieke filosofie iets grondig mis wanneer er consensus ontstaat. In dat opzicht is het door Veith Selk verkondigde einde van “de” democratietheorie die een tandem vormt met “de” democratie vanuit democratisch oogpunt ‘n goede zaak.¹³

Ons tot de democratische component beperkend kunnen we de volgende beginselen articuleren: allereerst participatie op voet van zo groot mogelijke inclusiviteit en gelijkheid; ten tweede meerderheden¹⁴ als bron van de legitimiteit van beslissingen, inclusief wetgeving; ten derde “volkssoevereiniteit” als de voornaamste bron van de legitimiteit van de bestaande orde. Volkssoevereiniteit is een term met vele valkuilen, omdat “het volk” een eenheid lijkt te zijn en door charismatische leiders ook zo voorgesteld wordt (al snel gaat het dan om het *eigenlijke* volk in tegenstelling tot een *valse* elite en/of *vreemden*), maar feitelijk, als *dèmos*, langs talloze lijnen verdeeld is en, als electoraat, uitiem opgesplitst is in individuele, vrijwillig uitgebrachte en bovenal geheime stemmen. Het is juist de *daadwerkelijke* opsplitsing van de *dèmos* in individuele kiezers die de *illusie* van het éne, onverdeelde volk mogelijk maakt: in die zin is de reductie van democratie tot een electoraal-representatieve vorm momenteel de grootste bedreiging van democratie, ook doordat ze de kiezer stimuleert om zichzelf primair op te stellen als “potentiële klant” op een “verkiezingsmarkt”; ‘n klant die zich af kan vragen wat zij of hij terugkrijgt voor de afgegeven stem, in plaats van de vraag te stellen op welke wijze en door wie het algemeen belang het beste gediend wordt. Dit suggereert dat het in het algemeen belang zou zijn om naast geheime verkiezingen altijd ook publieke stemmingen te hebben waarin alle burgers participeren (en dus niet alleen gemeenteraadsleden en andere gekozenen): naast de veilige zekerheid dat niemand ziet wat jij vindt, ontstaat dan de ervaring dat uiteenlopende standpunten naast elkaar kunnen bestaan en, bovendien, de strijdende posities van groepen zijn, niet het aggregaat van individuele voorkeuren. Dit sluit aan bij een algemene vuistregel: het is van cruciaal belang om, in het geval van grote, complexe politieke gemeenschappen (zoals Nederland of de EU) *zowel* directe, kleinschalige democratische vormen een plaats te geven – je zou kunnen zeggen dat op die manier iets van de “*town hall democracy*” gerealiseerd kan worden: grote betrokkenheid van burgers, publieke stemming, open discussie -, *als* recht te doen aan omvang, complexiteit en anonimiteit, bijvoorbeeld middels geheime algemene verkiezingen. ‘n Complexe samenleving vraagt niet om òf-òf, maar om èn-èn.

¹³ Veith Selk, *Demokratiedämmerung; eine Kritik der Demokratietheorie* (Berlin: Suhrkamp, 2023).

¹⁴ Idealiter gaat het hier om *politieke* minderheden, die per onderwerp kunnen wisselen, niet om etnische, religieuze, sociaaleconomische, seksuele of andere “sociale” meerderheden; de feitelijke dominantie van de laatsten kan echter op grond van democratische beginselen alleen niet uitgesloten worden.

Het antwoord op de crises van "democratie" is dus niet simpelweg *meer* democratie, maar vooral *betere* en *andere* democratie. Daarvoor hebben we, naast politieke wil, creativiteit en verbeeldingskracht nodig, kennis van wat er op het gebied van democratie allemaal al geprobeerd is en hoe dat heeft uitgepakt, en de durf om met onvoorspelbaarheid te leven. Het gaat er om twee dingen tegelijk te denken, namelijk enerzijds dat perfectie, zolang het over politiek gaat, niet mogelijk is en dat derhalve het streven naar perfectie desastreuze gevolgen kan en vaak ook zal hebben, anderzijds dat dit geen reden voor relativisme of passiviteit is, omdat het bestrijden van imperfectie het bestaan van perfectie niet veronderstelt, net zomin als je niet zelf de waarheid in pacht hoeft te hebben om iets anders als aantoonbare onwaarheid of ongefundeerde mening aan de kaak te kunnen stellen en net zomin als je niet hoeft te weten hoe 'n rechtvaardige samenleving eruit ziet om onrecht te kunnen vaststellen (Karl R. Popper, Judith Shklar). De simpele, Platoonse tegenstelling van de éne waarheid en de vele meningen gaat naar twee kanten de mist in. Enerzijds is het niet zo dat alle meningen "ook maar meningen" zijn: er zijn onzinnige en zinnige meningen, speculatieve en plausibele, wetenschappelijk weerlegbare en wetenschappelijk onderbouwde. Dát iemand 'n mening heeft is 'n feit, maar impliceert niet dat die mening iets met feiten te maken heeft. Anderzijds is het ook niet zo dat er maar één politieke waarheid bestaat: politiek gaat behalve over haalbare voorstellen ook over idealen en principiële keuzes. Ook daar staat consensus gelijk aan het einde van de politiek. Politiek, zowel in theorie als in praktijk, bestaat bij de gratie van blijvend verschil en terugkerend conflict.

6. Tot besluit

Wie het bovenstaande heeft kunnen volgen zonder daaruit te concluderen nu volmaakte kennis te bezitten over wat democratie is, of over wat ons te doen staat, die mag wat mij betreft voorzichtig het etiket C1 dragen. Wie dan echter daarmee tevreden is, meent dat de les nu voorbij is en over denkt te kunnen gaan tot de orde van de dag, die raakt dat label meteen weer kwijt en kan terug naar B2. Immers: er is geen "orde van de dag" die zelf niet politiek is en die dus ook niets met democratie – of het gebrek daaraan – te maken zou hebben. De liberaal-democratische rechtsstaat, met al zijn tekortkomingen en slijtplekken, *is* de orde van de dag van gisteren, de dag van vandaag en de dag van morgen, tenzij ze plaats maakt voor 'n andere orde. Dat ieder van jullie gedurende de afgelopen veertig minuten steeds kon kiezen tussen aandachtig luisteren, proberen tegenwerpingen te bedenken, letten op de meer luimige momenten of mijn woorden het éne oor in en het andere oor uit laten gaan, om vervolgens het geroezemoes, het gesprek met die lang niet geziene kennis of de lekkere hapjes van de receptie op te zoeken, precies dat allemaal is onderdeel van de bestaande orde der dingen die een *politieke* orde is. Een orde waarin je straks, na 'n tekst die klinkt als 'n gebed, zelf mag, nee: *moet!* kiezen of je "amen" zegt of niet. Waarbij je, als je het eerste doet, je conformeert aan een voorbije orde, terwijl je, in het tweede geval, je gedachteloos conformeert aan de *nieuwe* orde. Je *con-formeren* bete-

kent: ongedwongen, d.w.z. zonder andere dwang dan die van gemak of gewoonte, *mee*-gaan met hetzij de heersende, hetzij een nieuwe *vorm* die daardoor norm is, blijft of wordt. Een orde die, wanneer ze vrij van dwang of dreiging is, daarom niet minder *ordenend* is – wacht maar af hoe ordelijk we ons straks allemaal zullen gaan gedragen en hoe dat, zoals altijd, die typische combinatie van comfort en onbehagen met zich meebrengt die eigen is aan elke orde. Die orde is daarom ook niet minder politiek: bedenk wat er allemaal aan politieke besluiten verondersteld is in de wijze waarop wij hier en nu aanwezig zijn. Die orde kan, tenslotte, slechts in indirecte zin democratisch genoemd worden: elk element ervan is enerzijds zo contingent als de neten in de haardos van de verwarde persoon die uit deze zaal verwijderd zou zijn na driemaal hardop gevraagd te hebben wat dit nu allemaal met anarchisme te maken heeft (ik ken zo iemand), maar elk element verschijnt, in weerwil van die contingentie en omdat het deel is van de mogelijkhedenvoorwaarden van ons huidige samenzijn, als logisch en noodzakelijk. Het zou anders kunnen, maar om het langs democratische weg anders te laten zijn vergt een hele lange adem.

Toegegeven, ik drijf het nu op de spits en ik dreig de pret alweer te bederven, maar dat is alleen maar omdat ik nog heel even jullie aandacht wil vasthouden, verslaafd als ik ben aan 'n zaal vol braverikken die wachten tot ik uitgesproken ben. Ieder z'n makke, nietwaar? Voordat ik nu ter afsluiting "dixi" zeg, nog drie dingen. Eén: de tekst van dit college, gecorrigeerd en aangevuld, zal als boekje verschijnen, hier bij Radboud University Press. Wie daarin geïnteresseerd is kan bij de uitgang van deze zaal straks 'n formulier meenemen en invullen – beneden zal een doos staan waar ze in kunnen; voor het online publiek: stuur mij 'n mailtje! Twee: er is straks 'n receptie in de zaal hieronder en ik zal daar, met Elvira aan mijn zij, klaar staan om handen te schudden. Omdat wij beide behoorlijk pijnlijke handen hebben door onze recente verhuizing, het verzoek om vooral slappe handjes te geven of, binnen grenzen van betamelijkheid, schouderkloppen, linkse bonzen, aaien over bollen, trekjes aan oorlellen en andere knuffelvarianten, zodat we morgen weer door kunnen met de laatste dozen. Drie: ik hoop dat iedereen zich straks, geïnspireerd door mijn verhaal, tot gepassioneerde discussies laat verlokken over waar je het wel of niet mee eens was of, algemener, waar het volgens *jou* met democratie naar toe moet, of juist niet. Doe dat vooral, maar laat mij erbuiten, want ik heb het er nu wel weer even mee gehad. *Dixi!*

Selectieve publicatielijst:

- '... But Where is the State?,' in: G. Steunebrink, E. v.d. Zweerde (eds.), *Civil Society, Religion, and the Nation; Modernization in Intercultural Context: Russia, Japan, Turkey* (Amsterdam: Rodopi, 2004), 273-291
- 'Civil society,' in: Th. M. Leonard (ed.), *Encyclopedia of the Developing World* (New York & London: Routledge, 2005), vol.1, 346-348
- 'Fear, Love, Hope; European Political Passions,' *Filosofija / Sociologija* 18 (2008), 3, 3-16
- "'Plurality in Unity": European Identity and European Citizenship,' *Limes* 2 (2009), 5-25
- 'Democracy World Wide? A Reflection on the Questions "What is Democracy?" and "What is it Good for?,"' *Democracy / الديمقراطية* 35 (2009), 10-22 [English and Arabic]
- 'De grens van politiek,' in: P. van Tongeren (red.), *Publieke gerechtigheid; over geloof en ethiek in politiek en maatschappij* (Budel: Damon, 2009), 172-181
- 'Mix the Balance! Democracy as a Paradoxical Process,' in: J. Gijsenbergh, S. Hollander, T. Houwen, W. de Jong (eds.), *Creative Crises of Democracy* (Berlin: Peter Lang, 2012), 23-46
- "Het is ook nooit goed..." *Democratie vanuit politiek-filosofisch perspectief* [inaugural lecture] (Nijmegen: Radboud Universiteit, 2011)
- 'Bang voor het politieke; waarom iedere politiek filosoof Carl Schmitt moet lezen,' in: E. v.d. Zweerde, G. Kwaad, J. Linssen, *Dwarse interventies* (Amsterdam: Parrèsia, 2011), 231-254
- 'Who is "we"? A Comment on Steven L. Winter, 'Down Freedom's Main Line',' *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 41 (2012), nr.3, 242-251
- 'Wat bedoelen we als we "wij" zeggen? De politiek-filosofische vraag omtrent "gemeenschap" in de huidige samenleving,' in: M. Terpstra (red.), *Onenigheid en gemeenschap* (Amsterdam: Boom, 2012), 354-373
- 'The Rise of the People: the Political Philosophy of the Vekhovtsy,' in: R. Coates, R. Aizlewood (eds.), *Landmarks Revisited: The Vekhi Symposium One Hundred Years On* (Boston: Academic Press, 2013), 104-127
- 'Democracy or Islam? Yes, Please!! Political Progress in Egypt,' in: B. Leijssenaar, J. Martens, E. v. d. Zweerde (eds.), *Futures of Democracy* (Eindhoven: Wilde Raven, 2014), 24-43
- 'Democratic repertoires: the South Caucasus case(s),' in A. Agadjanian, A. Jödicke & E. v. d. Zweerde, *Religion, Nation and Democracy in the South Caucasus* (London & New York, 2015), 38-56
- 'Theorizing Democracy as a Quality, Reality, and Ideologeme,' *Stasis* 5 (2017), nr. 1, 248-269 [English] + 270-296 [Russian]
- 'Waarheid in het democratisch-politieke bestel,' in: L. Consoli & R. Tinnevelt (red.), *Waarheid en democratie* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2018), 102-130
- 'Democratic Repertoires of Political Legitimization: Russian Echoes and European Realities,' in: Th. Hoffmann & A. Makarychev (eds.), *Russia and the EU; Spaces of Interaction* (London & New York: Routledge, 2019), 9-26

- ‘“Hullie, *the people*”: over democratie, populisme en “ons”,’ in: H. Spoormans (red.), *Democratie ontrafeld; inzichten in hedendaags onbehagen* (Den Haag: Boom juridisch, 2018)
- ‘Theocracy, *Sobornost*, and Democracy; Reflections on Vladimir Putin’s Philosophers,’ in: C. Schneider (ed.), *Theology and Philosophy in Eastern Orthodoxy* (Eugene OR: Pickwick Publications), 11-31
- ‘De permanentie van het politieke,’ in: M. Poorthuis & J. Duyndam (red.), *Einde van de politiek? Over populisme, democratie en staatsgeweld* (Eindhoven: Damon, 2019), 147-161
- ‘Russian Political Philosophy: Between Autocracy and Revolution,’ in: M.F. Bykova, M.N. Forster, L. Steiner (eds.), *The Palgrave Handbook of Russian Thought* (Cham: Palgrave Macmillan, 2021), 73-93
- *Russian Political Philosophy; Anarchy, Authority, Autocracy* (Edinburgh UP, 2022)
- [co-authored with Gaard Kets & Mathijs van de Sande] ‘Introduction,’ in: G. Kets, M. van de Sande (eds.), *Communalism as a Democratic Repertoire* (New York & London: Routledge, 2026), 1-13

FACULTEIT DER FILOSOFIE, THEOLOGIE EN RELIGIEWETENSCHAPPEN

Radboud Universiteit

www.radbouduniversitypress.nl